

בירורים ב"שבחי הבעש"ט

מאת
יצחק אלפסי

חוקרים נטו לזלזל ב"שבחי הבעש"ט" כמקור היסטורי.

פרופ' שלום, למשל, כותב: "ער עתה חשבנו שכל הסיפור על ר' אדם בראש שבחי הבעש"ט אינו אלא סתם בדותא או אגדה בלי יסוד כל שהוא"¹ אולם משסבור היה כי יוכל בעקבות הסיפור הזה להוציא מסקנות מסוימות שאגב הוכחו כלא מדויקות², הפך הספר להיות מקור היסטורי.

כך גם מנרל פייקאז': "ספר — שבחי הבעש"ט — טומן בחובו מוקשים לא מעטים בדרכם של החוקרים"³.

בצדק אומר דובנוב: "חותם תקופת הבעש"ט טבוע ברוב סיפורי השבחים"⁴. ברם, בדיקה מדוקדקת הוכיחה שכל האמור בספר הוא מדויק, מעבר למעטה האגדה שכל אחד יכול לדרוך בה כרצונו וכידוע גם כמה מגדולי החסידות הביעו הסתייגות ממעטה האגדה.

כמעט כל האישים שנזכרו בספר זוהו; אין המחבר מסתיר כשלונות של הבעל-שם-טוב; יש ריוק מפורט של קבלת הסיפורים: "שמעתי מאיש אחד ושמו ר' דוד", שמעתי מהרב דק"ק דראזניץ שהיה אב"ד בק"ק פאווליצ", שמעתי מחברי ששמע מרבי נחום; כל הזיהויים ההיסטוריים אושרו (סיפור ה"דירווצעס", עלילת פאווליצ'ש⁵). במאמרנו באנו לפענח כמה נעלמים בשבחי הבעש"ט ולאשש את עמדתנו בדבר אמינותו של הספר.

¹הערות

1. במאמרו ב"ציון", שנה ו, ספר א'-ב' (טבת תש"א) עמ' 92.

2. "הקורא את סענותיהם ומסקנותיהם של שלום, תשבי, וייס — שהלכי בעקבותיו בענין זה, מוצא עצמו תמה: כיצד קרה שחוקרים דגולים כאלה נגררו אחרי היקשים שהם בגדר הררים התלויים בשערה" — פרופ' עמנואל אטקס, מדעי היהדות 31, תשנ"א, עמ' 16.

3. בספרו "בימי צמיחת החסידות", ירושלים תשל"ח, עמ' 136.

4. תולדות החסידות עמ' 415.

5. ראה, למשל, פרופ' אברהם רובינשטיין, "עלי ספר", ו-ו, (תשל"ט) עמ' 184.

רבי יוסף "חתן חורגו" של הבעש"ט

רבי יוסף אשכנזי, המכונה "חתן חורגו" של הבעש"ט, היה מקורב אל הבעש"ט והוא שהיה "אומר לפניו" עין יעקב — ליקוטי אגרות חז"ל⁶. בשבחי הבעש"ט נזכר גם רבי יוסף אשכנזי, ש"ץ הבעש"ט⁷ ואין לרעת אם מדובר באדם אחר.

ברפוס קארעץ שביידיש יש זיהוי אחר: "אחד הנקרא רבי יוסף דייטש — מאן, אשת הבעש"ט היתה רודת אשתו. הוא היה בבית הבעש"ט ואם כן אין זה "חתן חורגו". רובינשטין במהדורת שבחי הבעש"ט שלו מתקשה בהסבר "חתן חורגו" וטוען: "זיקה משפחתית זו אפשר רק אם האיש היה חתנו של אביו החורג של הבעש"ט ומשתמע מכאן שאם הבעש"ט נישאה שנית לאחר שנתאלמנה מבעלה, אבי הבעש"ט". רובינשטין פוסל בצדק השערה זו ואולם אם גם היתה השערה זו מתאמת לא היה ר' יוסף "חתן חורגו" אלא "אחיו-חורגו" או "גיסו חורגו".

"חתן חורגו" אפשרי רק אם לאשת הבעש"ט היתה בת מזווגה הראשון והיא שנישאה לרבי יוסף אשכנזי.

הרב אפשרי מאד שהרי חנה, אשת הבעש"ט, היתה גרושה כשנישאה לבעש"ט⁸. במאמר מוסגר נעיר: כמה טראגי שאיננו יודעים אפילו את שמה של אשתו הראשונה של הבעש"ט ולא את בעלה הראשון של חנה אשתו.

בסידור של הבעל שם טוב שנחשף עתה בצורה מפורטת⁹ נזכר רבי מרדכי טייטש רבי יעקב ישראל רבינוביץ, האדמו"ר מחרסון, שהסידור היה ברשותו לפני עשרות שנים, העתיק כמה שמות מתוכו — תלמידים שרשמו את שמותיהם כדי שהבעש"ט "יזכירם" בתפילותיו — והוסיף בשולי השם רבי מרדכי טייטש — "חתן הרבנית בעש"ט".

אם כך — יש לנו ידיעה חשובה ביותר המסבירה את "חתן חורגו של הבעש"ט". ישנו, כמובן, הקושי של שינוי השמות שהרי בספר "שבחי הבעש"ט" מדובר ברבי יוסף. אפשר לשער שהיו שתי בנות, אפשר שנפלה טעות בשבחי הבעש"ט ואולם סביר מאד להניח שמדובר באדם אחד ששמו רבי יוסף מרדכי, אלא שבעל "שבחי הבעש"ט" בעקביות אינו מזכיר אלא שם אחד משני השמות של מספריו, או אלה שהוא מספר עליהם. כך: רבי גרשון מקיטוב מקום רבי אברהם גרשון, רבי שמשון מראשקוב במקום רבי אברהם שמשון, רבי אייזיק מאוסטרהא במקום רבי יצחק אייזיק, רבי ליפא מחמלניק במקום רבי חנינא ליפא, רבי מיכל מזלוטשוב במקום רבי יחיאל מיכל וכהנה רבים בספר.

6. שבחי הבעש"ט, מהדורת רובינשטין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 170.

7. שם, עמ' 90.

8. "ולהרב מוה"ר א' לו בת גרושה" — שם, עמ' 49.

9. במאמרו של הרב יהושע מונרשיין. בתוך "שפתי צדיקים" ו' (כסלו תשנ"ה) עמ' ע"ב.

ה"מגיד מישרים" בזאלרווע

הסיפור המוזר ב"שבחי הבעש"ט" על רבי נחמן מקוסוב שהלך לזאלרווע ובעל ה"תולדות יעקב יוסף" לא הניח לו להתפלל בנוסח ספרד ובמיוחד "קפץ עליו" אחר שהיה מ"מ (-מגיד מישרים) במקומו ושמר ר' זלמן "ובא ר' אלכסנדר תלמיד של ר' זלמן ואמר הניחו את האיש שהוא תמיד עם השם"¹⁰ — העסיק רבים.

רבי יעקב יוסף לא היה מגיד מישרים והוא לא היה מתנגד לנוסח ספרד ואין עיר בשם זאלרווע¹¹. בא ר' חיים ליברמן ופענח את החידה, על פי כתב יד של שבחי הבעש"ט שבספריית הרבי מלובאוויטש. למרבה הצער אין הכתב היד מלא ואולם סיפורנו מופיע בו: לא מדובר ברבי יעקב יוסף אלא ברבי אלכסנדר ת"ש ולא רבי אלכסנדר היה תלמיד רבי זלמן, אלא רבי זלמן היה תלמיד רבי אלכסנדר לא זאלרווע אלא ז'אלקווא והכל אתי שפיר. ת"ש — תבואות שור והוא רבי אלכסנדר שור, בעל "תבואות שור"¹².

הפתרון הזה לא נראה לרובינושטיין שהרי לא מצינו את בעל תבואות שור שהיה מגיד מישרים בזולקווא¹³ לא מצינו — אינה ראייה, ברם עובדא היא שרבי זלמן ש"קיבל גדולתו של רבי אלכסנדר ת"ש", אכן היה מגיד מישרים בז'אלקווא.

הכוונה, ללא ספק, לרבי זלמן ליקווער, בן אחותו של ה"תבואות שור" והרברים מפורשים בספרו של ה"תבואות שור" — בחלקו השלישי של הספר הנקרא "בכור שור". המחבר מביא שם שיר עוקץ על חזני הזמן שחיבר "בן אחותי החכם השלם הרבני המופלג מוהר"ר אפרים זלמן נר"ו מגיד מישרים בבית המדרש הגדול רפה קהלתנו יצ"ו"¹⁴.

חוזר על כך רבי אפרים זלמן מרגליות ב"מעלות היוחסין" שלו: "הרב הגדול החסיד המקובל האלקי מו"ה זלמן ליקווער, מגיד דק"ק זאלקווא והוא היה בן אחותו של אא"ז... הגאון בעל ת"ש"¹⁵.

התואר "מגיד מישרים" לא נזכר אצל רבי אלכסנדר שור, שהרי רבי אלכסנדר לא כיהן ברבנות משום ש"שנא את הרבנות ונהנה כל ימיו מיגיע כפיו" (מלבד תקופה קצרה ברבנות לא חשובה) ואם כן התואר "מגיד מישרים" לא היה בו משום חשיבות וכבוד. גם אם היה ניתן לו הכבוד להיות מגיד מישרים "בבית המדרש הגדול רפה" ומשגדל בן

10. שבחי הבעש"ט עמ' 181.

11. פרופ' אברהם יהושע השל אכן העמיד סימני שאלה ליד העיר זאלרווע יליד שמו של רבי יעקב יוסף — ספר היובל לכבוד צבי וולפסון, עמ' קכ"ז-קכ"ח.

12. ראה "אהל רחל" ח"ב, ניו יורק תשמ"א, עמ' 434-436. כיום מצוי כתב יד ליבאוויטש ברשותנו. לאחר שר' יהושע מונדשיין הדפיסו בצורתו בצילים — ירושלים תשמ"ב. ראה שם בעמ' 6-5, 106, 182.

13. שבחי הבעש"ט שבמהדורתו, עמ' 181, הערה 16.

14. "בכור שור" בחידושו למסכת תענית דף ס"ז ע"ב. הספרי "תבואות שור" שכולל את "בכור שיר" נרפס בזאלקווא תצ"ג.

15. לעמבערג 1900 עמ' מ"ב וראה גם פרידברג, תולדות משפחת שור, פרנקפורט תרס"א, עמ' 19.

אחותו העניק לו את התפקיד — הפעם בשכר ובאופן רשמי¹⁶ ואגב, מכאן אישור על היותו של רבי נחמן מקוסוב, חסיד טרום בעש"טני חשוב וכמסופר בשבחי הבעש"ט.

רבי פסח מקאמינקא

שני סיפורים מביא מחבר השבחים בשמו של רבי פסח, אלא שבמהדורות השונות מופיע שמו בצורות שונות.

במהדורה הראשונה של קופוסט תקע"ה הוא רבי פסח בן רבי יעקב, במהדורות ברדיטשוב — אף היא בתקע"ה, הוא רבי פסח בן רבי יוסף. ברפוס נובידבור שבידיש הוא רבי פנחס בן רבי יעקב ואילו ברפוס פאואר — גם הוא בידיש הוא רבי פסח בן רבי יעקב.

רובינשטין קובע¹⁷ "שאין לקבוע איזוהי המסורת הנכונה" ולא היא. המהדורה של "ספר חסידים" שנרפסה בפולנאה-חרש (אגב, "פולנאה חרש" נזכרת גם בשבחי הבעש"ט) בשנת תקנ"ב הוצאה לאור ע"י "הרבני המופלא אריה בן הרבני המופלא בתורה וביראה" רבי פסח, בן רבי יוסף יצ"ו מ"מ דק"ק קאמינקא שגם נתן הסכמה להופעת הספר.

אגב, נעיר על שיבוש בשבחי הבעש"ט. מסופר בו¹⁸ על ריבעלע החרדית ("פרומע ריבעלע") האמא של רבי יוסף מקאמינקא שהיתה הולכת אל קבר בעלה ואומרת "הירשל, הירשל" ואין ספק שצריך להיות בערישל, בערישל, שהרי אביו של רבי יוסף היה שמו רבי ישכר בעריש כאמור במפורש בהסכמתו לספר חסידים הנזכר וכן גם בחתימתו משנת תקכ"ב על "כתב התקשרות ויסוד חברה משניות בקאמינקא"¹⁹.

רבי עקיבא מעלילה דק"ק פאוולייטש

בסיפור המרשים על "מעשה עלילה דק"ק פאוולייטש" הידועה בספרותנו כ"עלילת הדם של ז'יטומיר", צפונית מערבית לפאוולייטש (Pawolocz), התנבא הבעש"ט שהנאשמים בעלילת הדם יינצלו ולא כן היה²⁰.

לאחר מכן מבשר לבעש"ט, רבי דוד מקוריסטשוב שברח מעירו מחמת פחד העלילה, שכן קוריסטשוב סמוכה לז'יטומיר, על התוצאות הנוראות של העלילה. הבעש"ט מייחד יחורים ומשוחח עם המוצאים להורג. רבי דוד מקוריסטשוב היה עד לשיחה ושמע אותו אומר: "ברוך הבא רבי עקיבא" וכך אמר "לשאר קרושים שאין יודע שמם" (בכתב יד לובאוויטש הנוסח הנכון: שאיני יודע — הכותב. "את שמם").

16. ראה על כך מאמרו המקיף של דר' שמואל זנוויל קליין בתוך הליכות, בסאון המועצה הדתית של תל אביב, גליון המאה (תשרי-חשון תשד"ס), עמ' 12.

17. עמ' 175 הערה 1.

18. עמ' 116.

19. כתב ההתקשרות עם הפקסימיליא ב"שפתי צדיקים" קובץ א (תשמ"ט) עמ' ל"ו.

20. שבחי הבעש"ט עמ' 211.

רבי דוד אף זיהא את קולו של רבי עקיבא, דבר שגור הערה של רובינשטין: "הכיצד הכיר ר' דוד את קולו של ר' עקיבא?"

נעיר תחילה שאכן מדובר בקוריסטשוב ולחנים טרח אברהם יערי לתקן קארטשוב²¹ שכן אותו רבי דוד מקוריסטשוב ידוע לנו ממקור אחר והוא אכן יש לו קשרים עם הבעש"ט²².

רבי עקיבא כיהן כרב בפאוליטש הסמוכה לקוריסטשוב ולמה לא יכול היה רבי דוד מקוריסטשוב להכיר את קולו של חברו מהרבנות הסמוכה לו?²³

אגב, אפיזודה. רובנוב המביא את הסיפור משבחי הבעש"ט בתולדות החסידות שלו²⁴ סבר שמדובר בתנא רבי עקיבא ושאר קדושים מהעולם העליון. ייתכן שרובינשטין הושפע מגישה זו ועל כן שאל "הכיצד הכיר ר' דוד את קולו של רבי עקיבא?"

מי הוא רבי יחיאל מקוליווער

בשבחי הבעש"ט (עמ' 153) מסופר על "איש אחד ממדינת ליטא ששלחו אותו בני מדינתו לתהות על קנקנו – של הבעש"ט – ונתאכסן אצל ר' יחיאל הנ"ל – ר' יחיאל מקוליווער". סמיכות הסיפור לסיפור על רבי יחיאל מקאולע-הורודנא הטעתה רבים לחשוב שמדובר ברבי יחיאל מקאולע, למרות הקושי שה"איש אחד" התאכסן אצל רבי יחיאל. רובינשטין שיער שמדובר "כנראה" באדם מהעיירה מיקולייב שבפורוליה – הייתה עיירה בשם זה גם בגאליציה.

נמצאה תעודה – ואני מודה לירידי הרב אלישע פקשר שהמציאה לי – שבה מופיעה חתימתו של רבי יחיאל ממיקולייב – ומדובר, איפוא, ברב – על פסק הלכה של רבי לוי יצחק מברדיטשוב ואתו חתום גם רבי דוד לייקעס – אף הוא מבני חבורתו של הבעל שם טוב.

מתי נכתב הספר "שבחי הבעש"ט"?

אין, כמובן, ספק בקשר לשנת הרפסתו של הספר ואולם נשארת בעינה השאלה בדבר זמן כתיבת הספר. המדפיס הראשון של הספר בקופוסט תקע"ה מספר על ה"כתבים" שהגיעו לידו ואף לא מסר מי כתבם. רק מהדורת ברדיטשוב, גם היא בתקע"ה, מספרת על "הכותב" שהוא רבי דוב בן שמואל, חתן רבי אלכסנדר – סופרו הראשון של הבעל שם

21. "שתי מהדורות יסוד של שבחי הבעש"ט" בתוך "קריית ספר" ל"ט (תשכ"ד) עמ' 257 הערה 6.

22. ראה בהקדמת הספר "אמת ליעקב", ו'סומיר תרס"ב. ספר נדיר והקדמתו מיוחדת במינה.

23. תיאור מלא של העלילה ועל הקבר של הקדושים ליד בית הכנסת הגדול בו'יטומיר שעליו נכתב

"קדושי פאולאוויטש" ראה: אברהם רעכטמאן, "יידישע עטנאגראפיה און פאלקלאר, בואנס איירעס

1958, עמ' 133. רובנוב עצמו מאשר שאחד הנספים שמו היה עקיבא - ראה "דברי ימי עם עולם",

ח"ו, עמ' 88.

24. עמוד 64.

טוב. (על מהדורות "שבחי הבעש"ט", ראה יצחק רפאל ב"ארשת" ב' (תש"ך) עמ' 358-377, ארשת, ג', (תשכ"ו) עמ' 440-441).

וראי שנכתב הספר לפני שנת תקס"ג שכן רבי שלום מפרוהוביטש, אביו של רבי ישראל מרוז'ין שנפטר בשנה זו, נזכר בו בברכת החיים. (שבחי הבעש"ט, מהדורת רובינשטין עמ' 147).

אפשר לצמצם, אם כי לא בוודאות, עד לשנת תקנ"ט, שכן הרבי ר' זושא מהאניפולי שנפטר בשנת תק"ס, לא נזכר בברכת המתים ואילו אחיו רבי אלימלך מליז'נסק שנפטר בשנת תקמ"ו כן נזכר בברכה זו: "מה ששמעו מהרב מ' זוסיא מהניאפלי ששמע מאחיו הרב ר' אלימלך זצוק"ל" (שם, עמ' 151) לעומת זאת רבי נחום מטשרנובל שנפטר בשנת תקנ"ח כן נזכר בברכת המתים. (שם, עמ' 283).
הספר נכתב, איפוא, בשנת תקנ"ט.

הוכחה לכך אפשר להביא גם מהדברים הבאים: "אחיו של רבי ליב מליניץ אשר קבע דירתו באה"ק יותר משלשים שנה" (שם, עמ' 242).
על עלייתו של רבי ליב מליניץ מסופר ב"אהבת ציון" של רבי שמחה בר יהושע מזאלוויץ. עליה זו הגיעה לארץ בשנת תקכ"ה ובשנת תקנ"ט היתה יותר "משלשים שנה".

ברם, אין ספק שהיו סיפורים שנכתבו לאחר מכן, כמו הסיפור על "הרב הק' ר' שמעלקא ואחיו הרב מ' פנחס נבג"מ" [נשמתם בגזי מרומים] (שם, עמ' 151) ורבי פנחס [הורוויץ רבה של פרנקפורט] נפטר בשנת תקס"ה. הסיפור עצמו, אגב, אינו שייך כלל לשבחי הבעש"ט ושמא נתווסף ע"י המדפיס ולא היה ב"כתבים". למרבה הצער החלק הזה של הסיפור הוא בקטעים החסרים של "שבחי הבעש"ט" בכתב-יד לובאוויטש ולא נדע אם הסיפור הזה מופיע בו. כתב היר בשבחי הבעש"ט שלפנינו מתחיל בקטע שלאחר הסיפור הזה.